

MAŁGORZATA MELCHIOR
Warszawa

PROBLEMATYCZNE BIOGRAFIE I NIEŁATWA PAMIĘĆ

Najnowsza książka Kai Kaźmierskiej stanowi ważne wydarzenie w polskiej socjologii, a także w interdyscyplinarnej dziedzinie *Holocaust studies*¹. Rozprawa jest wielowątkowa, wyczerpująca i dogłębnie traktująca podstawowe kategorie analizy: powrót-podróż, kompetencje językowe, tożsamość, praca biograficzna, stosunek do Zagłady, pamięć i wspomnienia. Autorka podzieliła ją na dwie zasadnicze części, które zostały poprzedzone „Wstępem” i uwieńczone „Zakończeniem”. Zamieszczono też bibliografię, spis tabel i fotografii, indeks pojęć i streszczenie w języku angielskim.

We „Wstępie” autorka przedstawia cele, jakie postawiła sobie w pracy oraz zakreśla przedmiot badań i przyświecające jej podstawowe założenia badawcze i teoretyczne. Treść i konstrukcja książki są imponującą, klarowną i systematyczną, niezmiernie bogatą realizacją tego planu. Kaźmierską interesuje mianowicie — umożliwione dzięki zmianom ustrojowym w naszym regionie — „zjawisko podróży do stron rodzinnych osób urodzonych w Europie Środkowo-Wschodniej, które w wyniku działań wojennych i powojennych zmian granic były zmuszone opuścić kraj pochodzenia”

Adres do korespondencji: mmelchior@uw.edu.pl

¹Kaja Kaźmierska, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*, Nomos, Kraków 2008, strona 416.

(s. 11). Punktem wyjścia rozważań są określone okoliczności historyczne: z jednej strony — „czas wojny i powojenne przesiedlenia, wysiedlenia, emigracje, które na poziomie jednostkowych biografii były doświadczane jako opuszczenie stron rodzinnych” (s. 12), z drugiej zaś — otwarcie granic Europy Środkowo-Wschodniej, bezpośredni efekt procesu transformacji ustrojowej, co przyczyniło się także do tego, że podróże tego rodzaju zaczęły być podejmowane na masową skalę. Autorka rozpatruje jednak nie sam akt podróży do stron rodzinnych, lecz przedmiotem analizy czyni proces, „w którym podróż staje się jednym z jego elementów. Proces ów został przez samych nosicieli biografii nazwany *powrotem*”. Kaźmierska zamierza pokazać (a następnie ten zamiar konsekwentnie realizuje), że „powrót do stron rodzinnych jest sekwencją rozciągniętych w biograficznym i społecznym czasie doświadczeń, w których wymiar indywidualny przeplata się z kolektywnym” (s. 14). Uniwersalne okoliczności, podzielane przez wszystkie osoby, które podejmują podróż-powrót, to „wspólne generacyjne doświadczenia wpisane w konkretne wydarzenia historyczne oraz określone prawidłowości interpretacji własnej biografii, budowane z perspektywy tej fazy cyklu życia, którą określa się jako późną dorosłość i starość” (s. 14). Chociaż analizie zostaje poddany proces powrotu do miejsca urodzenia (a przede wszystkim przypadek zamieszkałych w Izraelu polskich Ży-

dów ocalonych z Zagłady, którzy bezpośrednio po wojnie opuścili Polskę), chociaż ogólną ramę społeczno-historyczną stanowią tu procesy wysiedleń i migracji, to Kaźmierskiej chodzi o szerszy uwypuklony przez analizowany przypadek problem — potrzeby „postrzegania własnej biografii jako spójnej całości [...] jako chęć *domknięcia, zatoczenia koła*”. Punktem wyjścia rozważań zawartych w tej pracy jest bowiem stwierdzenie, że w przypadkach „pękniętej”, to znaczy zakłóconej biografii, kiedy poczucie ciągłości doświadczeń biograficznych uległo zaburzeniu, a możliwość powrotu do przeszłości i do wspomnień z dzieciństwa została utraczona — „problem biograficznej spójności staje się nie tylko powinnością, ale także przymusem zmierzenia się z trudnym, bo zakłóconym procesem jej budowania” (s. 15). W całej pracy autorka przedstawia różne aspekty odpowiedzi na pytanie: jak w biografjach konkretnych osób należących do określonej społeczności (między innymi polskich Żydów ocalonych z Zagłady, mieszkających w końcu lat dziewięćdziesiątych w Izraelu) „realizuje się proces powrotu w wymiarze indywidualnych i kolektywnych odniesień” (s. 15). Wybrała strategię analizy i pogłębionego, wielowymiarowego opisu jednego rodzaju powrotu — konkretnego przypadku, wychodząc z założenia, że doświadczenie tego typu ma charakter monoetniczny i wymaga „szczegółowej charakterystyki zarówno zbiorowej, jak i indywidualnej przestrzeni społecznej, w której ów proces się rozgrywa” (s. 16). Nie Zagłada Żydów, ale procesy biograficzne ukształtowane przez doświadczenie Zagłady i ocalenia są głównym punktem odniesienia w przedstawionych rozważaniach. „Traumatyczne doświadczenia przeszłości żydowskiej — jak stwierdza Kaźmierska — w zasadzie nie sprzyjają powrotowi, jednak mimo to jest on podejmowany ze względu na potrzebę domknięcia biografii, weryfikacji jej ciągłości” (s. 16).

Przedstawiony we „Wstępie” zamysł konstrukcji książki — układ rozdziałów prowadzący od perspektywy ogólnej do konkretności, w których kolejne rozważania stanowią konsekwencję poprzednich i gdzie przechodzi się od charakterystyki uniwersalnych cech biografii do analizy biografii w ramach konkretnej zbiorowo-

ści — został uwieńczony pozytywnym rezultatem. Warto podkreślić jest to, co wpływać może na klarowność struktury tej rozprawy. Każdy następujący wątek rozważań, każdy kolejny temat omawiany w pracy jest odpowiednio zapowiedziany i wynika z odniesienia do wątku czy problemu poprzednio omówionego.

Część pierwsza książki obejmuje rozważania teoretyczne i historyczne, część druga — ma bardziej charakter empiryczny, ponieważ została w niej przedstawiona analiza tekstów biograficznych. Każda z części zawiera po cztery rozdziały.

Ustalenia teoretyczne umieszczone w rozdziale I dotyczą biograficznego aspektu powrotu oraz najważniejszych uniwersalnych uwarunkowań związanych z interpretacją doświadczeń biograficznych w kontekście dokonywania życiowego bilansu oraz przeżywania powrotu. Autorka wyróżnia trzy triady takich uwarunkowań: „ciągłość — tożsamość — wspomnienie”, „miejsce — ojczyzna — zakorzenienie” oraz „podróż — powrót — pielgrzymowanie”. Rozdział II poświęcony jest rozważaniom na temat mechanizmów kształtowania się pamięci zbiorowej, społecznej i biograficznej oraz opisowi ich wzajemnych relacji. Pamięć traktowana jest tu jako forma praktyki kulturowej, a dostrzega się także znaczenie niepamięci, niezwykle istotnego elementu badanej problematyki.

Rozdziały III i IV zawierają omówienie pamięci polskiej i pamięci żydowskiej o stosunkach polsko-żydowskich (zwłaszcza w czasie wojny i w okresie powojennym) „w wymiarze ich wpływu na proces powrotu” (s. 18).

W części drugiej książki, zatytułowanej „Powrót-podróż do miejsc urodzenia w tekstach biograficznych”, Kaźmierska przedstawia — jak sama to formułuje — „analizę wybranych tekstów mających charakter relacji biograficznych” (s. 19). W rezultacie analiz zawartych we wszystkich czterech rozdziałach tej części określa biograficzne etapy procesu powrotu oraz jego cechy wspólne dla wszystkich osób powracających, należących do badanej kategorii, oraz cechy specyficzne procesu powrotu w odniesieniu do doświadczeń warunkowanych przez konkretną biografię.

W domykającym całość rozprawy „Zakończeniu” autorka formułuje pewne konkluzje (o nich dalej) dotyczące przedstawionych badań, dzieli się z czytelnikiem ogólnymi refleksjami, jakie wiążą się z opisaną problematyką, a także wskazuje dalsze pytania, wątki analityczne oraz możliwe pola badawcze związane z tematyką „powrotu”, jakie warto byłoby eksplorować w przyszłości.

Materiał empiryczny stanowiący bazę źródłową analiz to — z jednej strony — wywiady narracyjno-biograficzne (w liczbie 20) przeprowadzone przez Kaźmierską osobiście w Izraelu w 2004 r. z osobami, które wyjechały z Polski po wojnie, a z drugiej — opublikowane wspomnienia biograficzne oraz wybrane teksty kultury (w tym także znane utwory literackie), w których można odnaleźć swoiste go rodzaju narrację o własnych doświadczeniach biograficznych autora. Ponadto Kaźmierska w analizie odwoływała się do nie przeanalizowanych dotychczas fragmentów materiału empirycznego zebranego przez nią w poprzednich badaniach. Warto przytoczyć słowa odnoszące się do dwoistego sposobu wykorzystania owej bazy źródłowej: „Przedstawione w książce przykłady tekstów biograficznych mają odpowiedzieć na pytanie, co stanowi treść doświadczeń biograficznych oraz jak opowieść o nich jest zbudowana” (s. 20). Cytowane wypowiedzi raz służą zatem ilustrowaniu problemów, które w danym momencie są przez autorkę przedstawiane, a innym razem — podejmuje ona „analizę fragmentów narracji, aby odtworzyć struktury indywidualnych znaczeń, kontekst powstania opowieści, kulturowe schematy jej budowania, sposób argumentacji itp.” (s. 20).

Recenzowana książka stanowi zapis tak „gęsty” (w rozumieniu antropologicznym), tak dobrze skonstruowany, tak dobrze podporządkowany istotnym pytaniom teoretycznym, iż może stanowić podstawy teorii (czy skromnie — koncepcji) doświadczenia powrotu biograficznego.

Jakie ustalenia i wnioski Kai Kaźmierskiej są szczególnie ważne i oryginalne, a także przydatne dla innych badaczy i dla naszej wiedzy naukowej?

Istotne wydaje się twierdzenie: „Powrót do przeszłości, w tym do stron rodzinnych, nie tylko polega [...] na «odkurzaniu» w pamięci wspomnień, ale zarazem na sprostaniu trudnemu zadaniu zmierzenia się z nimi” (s. 42). Przydatne w tym kontekście sformułowanie „pułapka biograficzna” ma oznaczać, wedle autorki, „trudne do pokonania poczucie niemożności podjęcia pracy biograficznej, której celem jest spójny obraz tożsamości, umożliwiający połączenie teraźniejszości i przyszłości z perspektywy doświadczeń całego życia” (s. 42). Kaja Kaźmierska, odnosząc się do konkretnych przypadków doświadczeń biograficznych, próbuje szukać odpowiedzi na pytanie o to, kiedy i dlaczego powrót staje się tak rozumianą pułapką biograficzną. Obok problemu nadmiaru wspomnień (dotyczy to zwłaszcza wspomnień traumatycznych) bolesny może się okazać też ich brak (zwłaszcza gdy ów brak pamięci dotyczy „normalnego”, to znaczy — nie zaburzonego wojną i traumą dzieciństwa i lat sprzed wojny, bo pierwsze zapamiętane przez jednostkę obrazy obejmują już czas wojny). Niejasne jest jednak, dlaczego autorka sądzi, że ów brak wspomnień jest „trudniejszym doświadczeniem [...] niż ich nadmiar” (s. 44). Czy istnieje jakaś miara, która pozwoliłaby te doświadczenia zmierzyć i usytuować na jakiejś skali?

Przedstawione w książce relacje autobiograficzne cechuje „doświadczenie powrotu interpretowane w kategoriach *przymusu biograficznego* [...]”. Powrót jako przymus biograficzny jest konsekwencją zarówno potrzeby ciągłości, jak i [...] zakorzenienia. [...] Oznacza potrzebę dokonania bilansu życiowych doświadczeń. Można to uczynić jedynie przez odwołanie się do biograficznej przeszłości. Przymus biograficzny — konkluduje autorka — wynika zatem z procesualności doświadczeń życiowych, a w tym doświadczenia powrotu” (s. 48). Poczucie przymusu biograficznego, jakie w życiu człowieka (zwłaszcza osoby dotkniętej „pękniętą biografią”) pojawia się niekiedy znieca, jako doświadczenie irracjonalne, może stanowić impuls do pracy biograficznej, a w innych przypadkach — może być efektem wcześniej podjętego trudu takiej pracy. W tym miejscu autorka

w oczywisty sposób odwołuje się do dorobku Anzelma Straussa, który twierdził, że praca biograficzna jest procesem i że w odniesieniu do własnej tożsamości trwa przez całe życie jednostki.

Autorka zarysowuje swoistą typologię powrotów-podróży, dla których „wspólną ramą odniesienia pozostaje przymus uporządkowania biograficznej przeszłości w celu stworzenia pełnego obrazu biografii, a przez to spójnego obrazu własnej tożsamości” (s. 49).

Kolejnym istotnym elementem rozważań jest stwierdzenie poparte analizą wielu przypadków, że „akt odwiedzin ojczyzny prywatnej to nie tylko wizyta czy podróż, ale dopełnienie długiego procesu polegającego na podjęciu złożonej pracy nad własną biografią” (s. 65). „Powrót — jak pokazuje autorka — obok wymiaru indywidualnego, ma również ważny wymiar kolektywny związany ze społeczną, kulturową, narodową przynależnością jednostki” (s. 70). Dominującą cechą powrotów do miejsc rodzinnych ocalałych z Zagłady Żydów, podejmowanych wiele lat po ich opuszczeniu, „jest cierpienie związane z traumatycznymi zdarzeniami i wspomnieniami” (s. 71). Biograficzny kontekst analizowanych przypadków powrotów w tej rozprawie został umieszczony w obszarze wyznaczonym przez pamięć zbiorową. Autorce udaje się próba ukazania, „na czym polega odmiennosc zasobów interpretacyjnych w polskiej i żydowskiej pamięci na temat Zagłady oraz — opisuje pokrótce — jak kształtowała się dynamika dyskursu pamięci w obrębie każdej z perspektyw” (s. 93). Rozdziały poświęcone rozważaniom o pamięci polskiej i pamięci żydowskiej to ważki głos w aktualnej wciąż debacie o stosunkach polsko-żydowskich. To tekst wyważony i spójny, który mógłby stanowić także odrębną (a przez to bardziej dostępną dla szerszego odbiorcy) publikację. Trafnym i bardzo inspirującym dla rozumienia tej problematyki okazuje się zastosowanie rozróżnienia autorstwa Pierre’a Nory: punkty pamięci (*lieux de mémoire*) i środowisko pamięci (*milieu de mémoire*). Wydaje się to szczególnie ważne i odkrywcze w odniesieniu do analizowanej w pracy sytuacji, gdy chodzi o punkty pamię-

ci żydowskiej, a środowisko pamięci jest polskie. Niezwykle istotne — zwłaszcza dla czytelnika polskiego — jest ukazanie różnic w zbiorowej pamięci żydowskiej o Zagładzie i stosunkach polsko-żydowskich wśród Żydów w Izraelu, Stanach Zjednoczonych i generalnie w diasporze.

Niejako na marginesie głównych rozważań rozprawy otrzymujemy także zwięzłe, rzetelne i zawierające twórcze interpretacje minitraktaty socjologiczne o „obcości”, antysemityzmie, stosunkach polsko-żydowskich czy „marginalności”.

W wyniku analizy materiałów biograficznych Kaźmierska dochodzi do wniosku, że „wyjaśnienie, czym może być «odkrywanie prawdy», skoro wszyscy ją znają, jest [...] jednym z kluczy do charakterystyki istoty relacji polsko-żydowskich w czasie wojny, zwłaszcza jeśli rozważa się ich wymiar mikrospołeczny — stosunków na poziomie społeczności lokalnych” (s. 233).

Kluczowe dla rozprawy i prezentowanych w niej badań własnych wnioski i ustalenia autorka formułuje w odniesieniu do podstawowych i wspólnych tematów, wyznaczonych po analizie materiałów (wywiadów) jako „pola określające ramy interpretacyjne dla doświadczeń narratorów” (s. 291). Tematami tymi są: podróż, język, tożsamość, Zagłada i wreszcie — pamięć. W przekonaniu autorki, „poszczególne tematy wzajemnie się uzupełniają i dopiero ich połączenie [...] w pełni oddaje sens interesującego [ją] procesu” (s. 291). Na przykład przywołane w pracy przykłady „pokazują znaczenie języka w biografii narratorów, w procesie budowania nowej tożsamości, a przede wszystkim jego rolę w procesie powrotu” (s. 307).

Kaja Kaźmierska realizuje i twórczo rozwija podejście Fritza Schütze dotyczące strategii, jakie badacz przyjmuje „w toku pracy nad materiałem narracyjnym” (s. 337). W swej analizie przypadków (rozdział VIII) przyjęła „strategię, która zakłada badanie uwikłania nosiciela biografii w określony proces społeczny”. Każda z prezentowanych w tej książce narracji biograficznych ukazuje, czym z perspektywy autora narracji jest jego „proces powro-

tu, w jaki sposób jest on realizowany w [konkretnych] różnych biograficznych uwarunkowaniach” (s. 337). Odtwarzając sensy nadawane przez samych narratorów własnemu życiu, doświadczeniom czy elementom procesu powrotu, autorka dokonuje subtelnej i wyważonej interpretacji ich tożsamości i doświadczeń biograficznych. Interpretacje każdego z opisanych przypadków składają się na niezwykle istotne ustalenia, które dopełniają zasadniczy zrąb ogółu wniosków formułowanych w rozprawie. Ustalenia te ujęte zostały także w formie schematów: rysunek 3 obrazuje „Etapy pracy biograficznej” (s. 379), rysunek 4 — „Podróż-powrót w odniesieniu do biograficznej przeszłości i przyszłości” (s. 380) oraz rysunek 5 „Powrót — wymiar kolektywny i indywidualny” (s. 384).

Niezwykle cenne wydają się refleksje metodologiczne na temat tego, czym jest analiza narracji dotyczących doświadczeń biograficznych (s. 284) oraz roli badacza w procesie gromadzenia materiałów biograficznych jako aktywnego uczestnika sytuacji, określanej jako spotkanie Innego (s. 289).

Podsumowując — książkę Kai Kaźmierskiej oceniam bardzo wysoko i uważam za pracę ważną i wyjątkowo wartościową. Poszerza ona znacząco naszą wiedzę o stosunkach polsko-żydowskich. Stanowi istotny wkład do socjologii pamięci, do refleksji nad ciągłością i zmiennością tożsamości, nad procesami biograficznymi. Nade wszystko jednak daje głęboki i systematyczny obraz wciąż jeszcze niedostatecznie rozpoznanych konsekwencji traumy Zagłady, konsekwencji doświadczeń, jakie były (i wciąż są) udziałem osób ocalałych. Podróż-powrót do miejsc urodzenia (powrót realizowany dosłownie i ten jedynie wyobrażony) — to wedle autorki — ostatni etap doświadczenia wojennego osób ocalałych, ostatni akord Zagłady. Opis i analiza tego doświadczenia oraz indywidualnych przeżyć związanych z procesem powrotu ukazują dramatyczną złożoność i różnorodność żydowskich losów. Lektura tej książki służy zatem także wzbogaceniu ciągle jeszcze niepełnej wiedzy o Zagładzie, o stosunkach polsko-żydowskich przed wojną, w czasie okupacji i w latach późniejszych.

Lektura książki Kai Kaźmierskiej była dla mnie wyjątkowym doświadczeniem intelektualnym jeszcze z jednego powodu. W recenzji mojej książki², stanowiącej podstawę rozprawy habilitacyjnej, Elżbieta Tarkowska napisała między innymi: „Książka Małgorzaty Melchior jest zamkniętą całością, która inspiruje do dalszych poszukiwań. Takim wielkim i ważnym tematem, wartym dalszej pogłębionej refleksji jest kwestia powrotu myślą i pamięcią do Holocaustu dopiero po wielu latach, wraz z upływem czasu. Mechanizmy tego opóźnienia, mechanizmy pamięci, zapomnienia, wypierania to wielki, odrębny temat”. Mam świadomość, że Kaja Kaźmierska nie tylko podjęła ten temat, ale że jej książka stanowi swoistą kontynuację mojej pracy (choć nie było to przecież jej zamysłem).

Na koniec raz jeszcze pragnę podkreślić, że książkę Kai Kaźmierskiej uważam za pracę bardzo cenną, o wielkim znaczeniu poznawczym, jak najlepiej świadcząca o świetnym warsztacie badawczym i ogromnym potencjale intelektualnym autorki. Odślania ona ważny, niedostatecznie znany aspekt wpływu traumatycznych doświadczeń z przeszłości na późniejszą biografię i tożsamość osób ocalałych. Jest dobrze skonstruowana i bardzo pięknie napisana. Czytanie tej pracy jest po prostu dużą przyjemnością intelektualną.

Wydaje się, że z lektury tej rozprawy socjologicznej, mocno osadzonej w empirii, wiele mogą skorzystać poznawczo ci wszyscy, którzy interesują się zagadnieniami pamięci i tożsamości, analizą biografii i narracji, kwestią stosunków polsko-żydowskich i społecznych oraz biograficznych konsekwencji Zagłady i doświadczenia ocalenia. Polecałabym ją wnikliwej uwadze zarówno socjologów zorientowanych na badanie rzeczywistości subiektywnej, jak i antropologów kultury, psychologów społecznych, przedstawicieli *Holocaust studies* (czy szerzej — *Jewish studies*) czy wreszcie badaczy literatury.

²M. Melchior, *Zagłada a tożsamość: polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach”*. Analiza doświadczenia biograficznego, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004.